

Промовляння і мовчання як конститутивні елементи римського права

Римська цивілістика приховує у собі і сьогодні значну кількість білих плям: поруч із «загальними» місцями римського правового життя, затертими до дірок, присутні неозначені, а тим більше недосліджені, форми та явища римського права, які мали високий статус та виконували конститутивно-конструктивні функції, в силу свого значення для конструювання та функціонування всього соціального організму. Нетиповість даних явищ з точки зору позитивістського трактування феномену римського права, перш за все, як цілісного світоглядно-ідеологічного комплексу, надовго прирекла їх на очікування своєї черги теоретичного осмислення. Завдання нашої статті полягає у дослідженні феноменів промовляння (говоріння) і мовчання в якості юридично значущих конструктів для римської дійсності.

Хоча у світовій та вітчизняній юридичній думці ще немає вичерпного дослідження, присвяченого цій проблемі, зате є значна кількість праць, в яких в різних ступенях повноти окреслюються або згадуються різні аспекти цих явищ. Можна віднайти небагато авторів, які прямо або опосередковано торкалися даної проблеми, зокрема, привертають увагу доробки О. Смирнової, Д. Шайда, Р. Клаузена, Й. Маркварда, в яких знайшла відображення вказана проблема, але лише через призму феномену весталізму. Стосовно дослідження самого феномену промовляння як юридично значимої дії, то найвагомим доробком є праця «Хто є суб'єктом права?» П. Рікьора. вагомими є також наукові розвідки вітчизняного мислителя В. Малахова щодо співвіднесеності слова і мовчання. Але праці двох останніх вчених в контексті нашого дослідження можуть бути використані в якості методологічної основи.

На нашу думку, бінарна опозиція «говоріння» — «мовчання» є однією із сутнісних характеристик всього римського права, а тому потребує більш ґрунтовного опрацювання, хоча б і в постановочному варіанті. Більше того, визначаючи

проблему статті, ми таким чином ставимо питання: то хто у Стародавньому Римі був суб'єктом права?

Давнє римське право тісно пов'язане і взаємопереплетене із сакральною стороною римського життя – право значною мірою зрелігієзоване, що проявляється в опікуванні регулятивною правовою системою релігійними засобами та жерцями: «в архаїчну епоху все життя римської громадянської общини в цілому і кожного громадянина зокрема було регламентоване найрізноманітнішими релігійними звичаями, заборонами і ритуалами більшою мірою, аніж життя сучасної людини законами і мораллю цивілізованого суспільства» [1, 49], а також особливим шануванням промовленого слова, яке в культовій практиці набувало онтологічного значення. Римське життя химерно сплітає в єдине ціле релігійні, ритуальні і правові практики, взаємодоповнюючи та посилюючи одна одну: значна кількість юридичних дій мала релігійну форму, що виражалось у відтворенні релігійно-ритуальної практики, або передбачало «релігійний» супровід.

Особливий статус вербальних явищ в Стародавньому Римі може бути пояснений не лише орієнтуванням римлян на своїх пращурів, але і загальною рисою античної культури: винятковим значенням усної мови, що виражається у неперетворенні письмового слова для античної людини у засіб масової комунікації. С. Утченко стверджував, що антична культура мала оро-акустичну орієнтацію: все в ній було направлене на усне, живе слово, що звучить, і на його слухове сприйняття [2, 8]. Схожа позиція у розумінні «усної» культури античності притаманна і М. Гаспарову: «Вся культура Греції і Риму – особливо у порівнянні з нашою – переважно була культурою усною, а не письмового слова... Вірші Вергілія і періоди Цицерона однаково розраховані не на читання очима, а на промовляння вголос» [3, 7]. Римське право містило в собі велику кількість юридично значимих моментів, які існували та

функціонували через посередництво акту говоріння, промовляння. Навіть класичне римське приватне право визнає одним із джерел зобов'язань так звані вербальні договори, тобто такі договори, які набувають юридичного значення лише через промовляння: стипуляція, обіцянка дати посаг, обіцянка клієнта патронові. Гай, описуючи зобов'язання, породжені контрактами, вказує на те, що «зобов'язання словами укладається через посередництво питання і відповіді» [4, 98], а Модестін зауважує: «Ми стаємо зобов'язаними або отримавши річ, або проговорюючи певні слова...» (Д.44.7.52).

Промовляння слів для римлян було однією із найважливіших ритуальних процедур. Саме тому до самого процесу приговорювання слів, їх порядку вимовляння спостерігається особливий інтерес, більше того, саме за цими процесами римляни призначають відповідальних осіб, наділених контролюючими функціями. Відступ від встановленої вербальної формули тягне за собою серйозні юридичні наслідки – анулювання права позову, утворення насправді іншої правової форми і, навіть, може стати причиною суворого покарання.

Право говорити як спосіб бути почутим правом є пільгою, яка закріплювалася за небагатьма верствами населення. Не йдеться про говоріння як про виголошення слів або про фонетичний аспект цього процесу, а про саме право говорити юридично значимі слова. Поставимо перед собою декілька запитань, відповіді на які дозволять виконати окреслене нами завдання. По-перше, чи залежало право говорити від соціального статусу особи та її біолого-статевої приналежності? По-друге, яка роль усної мови у функціонуванні та дієвості римського права? Відповіді на ці запитання апріорно передбачають співприсутність двох опонентів – промовляння і мовчання.

Чи залежало право говорити від соціального статусу особи та її біологічно-статевої приналежності? Архаїчне римське право мало чітко визначену сферу свого буття і вичерпувалося межами квіритської общини. Очевидним є те, що саме римський народ і має право голосу, в сенсі висловлювати свою волю стосовно правового регулювання. Квірити (римляни) як замкнена і кінецьна община вирізняють себе з-між іншого населення полісу, відмовляючи у праві голосу неримлянам, тобто замикаючи їх в просторі юридичної мовчанки (неримлян не чути в правовому полі).

Враховуючи той факт, що основною рисою полісу є свобода, то логічно припустити, що лише за громадянами, які володіли всією повнотою прав закріплювалося право говорити. Хоча слід звернути увагу на те, що в даному аспекті вирізняються два моменти: общинний, який передбачає говоріння всієї общини, тобто всього рим-

ського народу, та індивідуальний, який передбачає право персонально-особистісного промовляння.

Якщо проаналізувати етимологічний зміст поняття закону (*lex*), то привертає увагу те, що першопочаткове його значення пов'язане з актом виголошення певних урочистих слів (*certa verba*) [5, 441]. Більшість римських юристів визначають закон як «наказ народу»: «Закон – це те, що наказує та встановлює народ» (Гай); «Закон – це загальний наказ народу або плебсу, якщо його запитує магістрат про що-небудь» (Атей Капітон) [6, 165]. Процедурно прийняття законів вимагало актів говоріння у формі запитання-відповідь: весь процес проходження закону зводився до запитання магістрата, який пропонував закон, і позитивної або негативної відповіді з боку народу («як просиш» – *uti rogas*, або «стою на старому законі» – *antiquo legem*). Дана форма народної законотворчості є нормальним явищем для античних міст-полісів з розвинутою у них демократією.

Право говорити в особистісному сенсі було привілеєм, наявність якого обумовлювалася певними чинниками, які багато в чому співпадали з факторами обмеження дієздатності. Насамперед, привертає увагу той момент, що виголошення слів і промов, які є значимими в правовому полі, закріплювалося лише за римськими громадянами. Римське правове життя було ієрархізованим, а тому цілком нормальним є положення деяких категорій населення, які позбавлені права говорити: дехто попри своє римське громадянство залишався непочутим, хоча і говорив латиною.

Найяскравіше це виявляється у появі перед судом в якості позивача з обов'язковим виголошенням формальних вербальних формул. А також не мали права говорити підвласні (раби і члени родини). Особи чужого права могли бути лише виконавцями волі домовладки: діти не висловлювали свого бажання/небажання вступу до шлюбу, домовладка за них вирішував питання кабальної залежності тощо. Відомо, що першопочатково легітимними визнавалися лише ті заповіді, які були затвержені на народних зборах. Сама формула давньої заповідальної нункупації містила в собі звернення заповідача до народу затвердити його заповідальну волю.

Право говорити, а саме: апелювати до суду про поновлене право, закріплене за римськими громадянами, співіснувало із «соціальною» німотою неримлян, для яких не знаходилося місця в межах квіритського права. Перегрини (або першопочатково – вороги) мислилися поза правом, тоді як варвар мислився поза римським світом. Перегрин, який не був громадянином міста, пов'язаного з Римом договором, міг бути перетворений на раба. Чужинці не могли бути позивачами і самотійно представляти свої інтереси в судах, тобто

говорити на свою користь: «і в тих випадках, коли римське законодавство щось дозволяє, і в тих, коли воно щось забороняє, воно завжди висловлюється без обмовок: чужинець, який не мав законного захисника, перебував в становищі дикого звіра, якого міг травити будь-хто, хто побажає...» [7, 172].

На право говорити суттєво впливала стать особи. Стать, біологічно-анатомічні відмінності між чоловіком і жінкою, в римській культурі визнавалася природною перевагою, яку неможливо змінити, і яка суттєво впливала на місце індивіда в праві. В Римі природна суть реалізується повною мірою, тобто «структура Чоловічого/Жіночого збігається з тією привілейованістю, що визначається за генітальною функцією (репродуктивною чи еротичною) [8, 195]. Не відмовляючи жінці у правоздатності, римське право разом з тим обмежує її у дієздатності [9]. Давньоримська традиція замикає жінку в межах фамілії, де проходило все її життя, яке суттєво відрізняється від життя чоловіка за родом занять, об'єктом праці, дозволяям, нормами поведінки, а також дозволом говорити. Історична традиція зберегла відомості про події, в яких головними дійовими особами були жінки, але, зазвичай, вони виступали групою: починаючи з часів Ромула, коли жінки сприяли примиренню римлян і сабінян; і, закінчуючи виступом Гортензії в 42 році до н.е. на захист майнових інтересів 1400 жінок, який був підтриманий більшістю жінок, але дані факти не є свідченням права публічного голосу жінок.

До традиційних заборон, які стосувалися римських жінок, і які своїм корінням сягали царських законів відносилися заборона на вживання жінками алкоголю (вина) і факт публічного говоріння. Плутарх зауважував: «Нума... навчив заміжніх жінок бути тверезими, зберігати мовчання, зовсім утримуватися від вина, і не говорити навіть про необхідне за відсутності свого чоловіка» і «Слід, щоб мудра жінка... не говорила публічно». Саме ці зауваги Плутарха дозволили О. Смирновій дійти висновку, що «заборону мовлення, за аналогією із заборонаю на вино, можна також вважати тим, що відноситься до культу і релігійної практики (хоча, очевидно, це також відноситься і до юридичного і громадянського життя – винятково чоловічими сферами діяльності)» [10, 59].

Виняток із цього царства «жіночої німоти» закріплювався лише за весталками. Але це зовсім не означає, що весталки мали можливість говорити «вільно» — їхні процеси промовляння були чітко окреслені культовою сферою і певними юридичними ситуаціями: вільна мова весталок прирівнювалася до інцесту і загрожувала винній смертною карою. Самостійна поведінка і вислов-

лювання весталок, як і будь-якої жінки, обмежувалися, інакше це могло загрожувати безпеці міста. Судячи з усього, «виною» такого стану речей була Тарпея, яка показала сабінянам вхід до Риму (в деяких історичних джерелах (наприклад, у Варрона, вона називається весталкою). До таких юридичних ситуацій належали:

- посередництво – відомим є такий історичний факт: Мессаліна просила заступництва перед верховним понтифіком Клавдієм у старшої весталки Вібідії (Тас. Ann. XI. 32. 34);
- допомога у просуванні по службі;
- вони могли молитися за інших людей. За свідченнями Плінія молодшого, римляни вірили в те, що весталки своїми молитвами зможуть повертати назад рабів-втікачів, які ще не вийшли за межі міста (NM. XXVIII. 3);
- сприяти помилуванню засудженого: якщо дорогою засудженому зустрічалася весталка, то вирок не приводився до виконання. Але весталка мала *присягнути* в суді або перед верховним понтифіком про те, що зустріч була ненавмисною.

Водночас, весталки одержували від римського народу привілеї, якими наділялися чоловіки: вони мали право *висловлюватися* в деяких юридичних ситуаціях – могли давати свідчення в суді і мали право заповідати. Звернімо увагу на особливий юридичний привілей весталки, пов'язаний з говорінням: вона мала право *виправдовуватися* перед судом понтифіків в разі її звинувачення в інцесті, тобто могла *говорити на свій захист* (дане право весталок було законодавчо зафіксоване).

Але весталки мали право і мовчати, і своїм мовчанням суттєво впливати на соціальні процеси. Це може бути пояснено природою богині Вести, яка не була богинею присяги, а, швидше, богинею мовчання.

По-друге, яка роль усної мови і мовчання у функціонуванні та дієвості римського права? Для всіх періодів існування римського права характерним було шанобливе ставлення до присяги (клятви), яка передбачає урочисте і публічне виголошення обіцянки. Нумою був введений культ Публічної Присяги, якою в юридичній сфері була стипуляція – «...словесна формула, в якій особа, якій адресоване запитання, відповідає, що вона дасть або зробить те, про що її просили» (Д. 45.1.5.1). Мінливість соціальних та економічних форм римського суспільства тягнули за собою і зміни в правовій сфері, що позначалося і на формах стипуляцій, що застосовувалися у республіканському та імператорському періодах, але одна із стипуляційних форм завжди залишалася. Припускаємо, що стипуляція містить в органічній єдності релігійні, правові та моральні аспекти: стипуляція є ритуалом з чітко прописаним алгоритмом дій та формальних вербальних формул,

порушення обіцянки призводить до серйозних правових наслідків. Той, хто порушив своє власне слово, не може вважатися порядною людиною.

В основі легісакційного судового процесу лежить усна обіцянка: «Перш за все позов внаслідок клятвенної обіцянки був небезпечним для того, хто говорив неправду» (Гай). За свідченням Гая, цей процес в архаїчну епоху мав підкреслено-формально-сакральний характер, в якому чітко простежується змагальницький характер через посередництво виголошених претензій: «При речових позовах віндикувалися речі рухомості та одухотворені предмети, які тільки можна було доставити в суд. Перед претором таким чином поставали: той, хто здійснював віндикацію, тримав паличку; потім хапав річ, наприклад раба, і виголошував таке: «Я стверджую що цей раб, відповідно до наведеної підстави, мій по квіритському праву, і от я накладаю на тебе свою паличку», і при цьому він клав на раба паличку. Відповідач виголошував такі ж слова і робив те ж саме. Після того, як обидва віндикували, претор проголошував: «Відпустіть цього раба». Сторони повинувалися. Позивач, який віндикував, запитував супротивника, а той в свою чергу запитував першого

таким чином: «Я довів своє право, коли наклав паличку», тоді той, хто першим віндикував, промовляв: «На випадок, якщо ти незаконно віндикував, я викликаю тебе на надання сакраментальної суми в 500 ассів». Супротивник також говорив: «Так само і я тебе» [6, 247]. Доволі об'ємна цитата була нам необхідною для ілюстрування процесу онтологізації акту говоріння, тобто мова іде про правову значущість вимовленого слова, яка «ґрунтується на тому, що, народжуючись, воно (*слово* – В. В.) не залишається у того, хто говорить» [11, 21]. Жорсткість вимог до вимовленого слова була абсолютною, в той час як жести і рухи могли коригуватися: «...жести не підвладні контролю і можуть бути, у випадку помилки, повторені після очищувального жертвопринесення» [12, 85].

Таким чином, можна дійти висновку про те, що римське право передбачало правила, які регулювали процеси говоріння і мовчання. Дієвість опозиції «мовчання» – «говоріння» була одним із свідчень неоднорідності римського суспільства з точки зору наявних в ньому юридичних пільг і привілеїв. Вона також була одним із способів ієрархізації римської спільноти.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Кофанов Л. Л. Сакральное право и эволюция так называемых «царских законов» в VIII-VI вв. до н.э. // Вестник древней истории. – 2006. – № 1. – С. 48–71.
2. Утченко С. Политические учения Древнего Рима. – М.: Наука, 1977.
3. Каспаров М. Цицерон и античная риторика // Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. – М.: Наука, 1972.
4. Институции Гая // Памятники римского права. – Т.1 – М.: Зерцало, 1997. – 607 с.
5. Nicosia G. Agere lege // Silloge. Scritti 1956–1996. Vol. II. Catania, 1998. – P. 441.
6. Кофанов Л. Л. Lex et Ius: возникновение и развитие римского права в VIII-III вв. до н.э. / РАН; Институт всеобщей истории; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юридический факультет; Центр изучения римского права. – М.: Статут, 2006. – 574 с.
7. Моммзен Т. История Рима. – Т. 1. Кн. 1, 2. – М.: Фолио, – 2001. – С. 172.
8. Бодрияр Ж. Символический обмен и смерть/ Переклад з французької Леоніда Кононовича – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
9. Каложний Р. А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005.; Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів: Вид. 3, перероб. та доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.
10. Смирнова О. П. «Virgo tagita» // Вестник древней истории. – 2002. – № 2.
11. Бубер М. Изреченное слово // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Том. X. – Вып. 2 (41). – С. 19–25.
12. Scheid J. La religion des Romains. – P., 1998. – P. 85.

В. М. Вовк,
кандидат філософських
наук, доцент, докторант
кафедри філософії права та
юридичної логіки
Київського національного
університету внутрішніх
справ